

ВИДИ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ

Усольцев С. О.,

*аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

У статті проаналізовано думки науковців щодо видів спеціальних знань, їх класифікації та співвідношення з галузями наукових знань. На основі думок науковців виділено види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Розкрито зміст основних видів спеціальних знань, що необхідні під час розслідування даної категорії злочинів.

Проанализированы мнения ученых относительно видов специальных знаний, их классификации и соотношения с областями научных знаний. На основе мнений ученых выделены виды специальных знаний, которые используются при расследовании незаконного обращения с оружием, боевыми припасами или взрывными веществами. Раскрыто содержание основных видов специальных знаний, необходимых при расследовании данной категории преступлений.

Opinions of scientists are analyses in relation to the types of the special knowledge, their classification and correlation with the areas of scientific knowledge. On basis of opinions of scientists the types of the special knowledge are distinguished, that is used for investigation of the illegal handling a weapon, ammunition or explosives. Maintenance of basic types of the special knowledge, that is needed at investigation of this category of crimes, is exposed.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, спеціальні знання, спеціаліст, судова експертиза.

Постановка проблеми. Ефективність правоохоронної діяльності, а саме такої її складової як протидія злочинності, безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку засобів та методів такої діяльності і можливостями використання цих засобів під час розслідування кримінальних правопорушень. На жаль, певними наслідками науково-технічного прогресу є ускладнення процесу розслідування злочинів, пов'язане із впровадженням його досягнень у злочинну діяльність. Завдяки використанню злочинцями новітніх досягнень науки і техніки ускладнюється механізм вчинення злочину, з'являються нові способи вчинення та приховування злочинів. Для успішного розкриття та розслідування злочинів слідчому та іншим учасникам кримінального процесу, які беруть участь у розслідуванні, необхідно повною мірою використовувати не тільки свої професійні юридичні, а різноманітні види знань в інших галузях, тобто спеціальні знання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню видів спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні, приверталась увага з боку багатьох українських та зарубіжних вчених. Серед них потрібно зазначити таких вчених, як Т.В. Аверьянова, Л.Є. Арокцер, В.Д. Арсеньєв, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, А.В. Дулов, О.О. Ейсман, В.Г. Заблоцький, Г.Г. Зуйков, А.В. Іщенко, Ю.А. Калінкін, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухов, В.К. Лисиченко, В.Н. Махов, В.С. Мітричев, Г.М. Надгорний, Ю.К. Орлов, М.Я. Сегай, З.М. Соколовський, І.М. Сорокотягін, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, І.Я. Фридман, В.В. Циркаль, В.І. Шиканов, О.Р. Шляхов, М.П. Яблоков. Однак в їхніх роботах недостатньо уваги приділялось видам спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Метою статті є визначення видів спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами та їх характеристика.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі значна увага приділяється формам використання спеціальних знань. Однак їх види розглядаються фрагментарно, в основному,

у разі наведення класифікації судових експертиз. Так, М.В. Салтевський зазначає, що «основними видами спеціальних знань для класифікації судових експертиз є криміналістичні, медичні, психіатричні, технічні, екологічні та інші знання» [1, с. 400]. «За галузями знань, що використовуються при дослідженні, – зазначає М.І. Порубов, – експертизи поділяються на криміналістичні, медичні, біологічні, експертизи матеріалів, речовин та виробів з них, екологічні, економічні, бухгалтерські, товарознавчі, будівельно-технічні, автотехнічні та інші» [2, с. 166]. За таким же принципом класифікують спеціальні знання В.Ю. Шепитько [3, с. 341], Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов, О.Р. Росинська [4, с. 415].

На нашу думку, види спеціальних знань повинні відповідати галузям науки. Загальновідомо, що науки поділяються на природознавчі, що вивчають явища природи, та суспільні, що вивчають людську поведінку, мислення та суспільство. Відповідно ці науки поділяються на види та класи. Деякі науковці виділяють окремо соціальні, гуманітарні, технічні та точні науки. Так, Г. А. Матусовський, розглядаючи криміналістику у системі наук, зазначає, що систему наукових знань складають суспільні (філософія, логіка, етика, психологія, статистика, юриспруденція тощо), природознавчі (біологія, зоологія, ботаніка, фізика, хімія, медицина, антропологія, фізіологія людини, механіка тощо), технічні (машинобудування, приладобудування тощо) та математичні (математика, кібернетика, семіотика, інформатика, теорія програмування тощо) знання [5, с. 68–69]. У кожному з цих класів він виділяє також прикладні науки, що мають безпосереднє відношення, як до криміналістики, так і до судової експертології, які також є прикладними науками. Так, систему прикладних суспільних наук складають криміналістика, судова бухгалтерія, судова психологія, товарознавство, економіка промисловості тощо. Прикладними природознавчими науками є судова біологія, судова фізика, судова хімія, судова медицина, судова психіатрія, ветеринарія, агрономія, прикладна фізика, прикладна механіка тощо. Прикладними технічними науками є фототехніка, судова фотографія, судова балістика, радіотехніка, електроніка тощо. Прикладними математичними науками Г.А. Матусовський вважає правову кібернетику, правову інформатику, прикладну кібернетику тощо [5, с. 69].

Зважаючи на наведену класифікацію, зазначимо основні види спеціальних знань, що застосовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Логічним було би першим видом визначити криміналістичні знання, оскільки дослідження зброї, боєприпасів та вибухових речовин вивчає галузь криміналістики, а саме судова балістика. Однак сьогодні тривають дискусії щодо природи криміналістичних знань. Як зазначалося раніше, ми схилиємось до думки тих науковців, які вважають знання в галузі криміналістичної техніки спеціальними. Ці знання засновані, в основному, на даних природознавчих та технічних наук. Ми підтримуємо думку І. В. Пирога, який зазначає, що «криміналістичні знання є неоднорідними, і кожний розділ криміналістичної техніки (а відповідно й кожний окремий вид експертизи, заснований на знаннях галузей криміналістичної техніки) являє собою фактично окрему галузь знань» [6, с. 161]. Дійсно, наприклад, такі галузі криміналістичної техніки як габітологія, дактилоскопія засновані на знаннях анатомії та фізіології людини, балістика – на знаннях з фізики та механіки, вибухотехніка – фізики та хімії, фоноскопія та акустика – фізики, криміналістична реєстрація – на сукупності галузей знань, що визначають ознаки облікованих об'єктів, та математики, системотехніки, кібернетики. Саме тому у наведеній нижче класифікації ми будемо зазначати галузі спеціальних знань, що застосовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, які ми вважаємо самостійними.

1. Знання в галузі зброєзнавства. Це є найважливішим видом спеціальних знань, що використовується під час розслідування даної категорії злочинів, оскільки вони характеризують безпосередньо предмет злочинного посягання, що у свою чергу має суттєве значення при кваліфікації злочинного діяння та як складова криміналістичної характеристики злочину.

Визначенню зброї приділялось достатньо уваги з боку науковців. У тлумачному словнику української мови зброя визначається як знаряддя для нападу чи оборони або сукупність засобів для ведення війни, бою, озброєння [7, с. 443]. Загально визначенням М.І. Скригонюк вважає наступне визначення зброї: «матеріальний засіб, що конструктивно та функціонально призначений для враження людини або тварини та руйнування перепон» [8, с. 64]. Д.Ю. Гамов визначає зброю як «спеціально виготовлені пристрої, призначені для неодноразового ураження (знищення, ушкодження) цілей у збройній боротьбі, полюванні, спорті та для самооборони» [9, с. 4]. Визначення зброї також було сформульовано у проекті Закону України «Про зброю» як «пристрої, прилади і предмети, спеціально виготовлені, конструктивно призначені і технічно придатні для ураження живої або іншої цілі, подачі звукового чи світлового сигналу, які не мають іншого виробничого чи господарсько-побутового призначення» [10].

Аналіз практики розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, результати наукових досліджень у цій сфері, а також результати нашого дослідження свідчать, що найбільш розповсюдженими об'єктами посягання є вогнепальна зброя

(близько 80% кримінальних проваджень) та боєприпаси до неї (45%), холодна зброя (40%), вибухові речовини та пристрої (30%). У багатьох випадках під час розслідування кримінальних проваджень вилучаються означені об'єкти у сукупності.

Визначенню вогнепальної зброї присвячена достатня кількість публікацій в галузі криміналістики, однак зміст поняття суттєво не відрізняється. Під вогнепальною зброєю розуміють «механічний пристрій багаторазової дії, призначений для влучення в ціль снарядами, які метаються енергією газів, що утворюються при згорянні вибухової речовини» [1, с. 233]. Для визнання предмета вогнепальною зброєю потрібно, щоб він одночасно відповідав певним критеріям, які найбільш повно, на нашу думку, визначив М.В. Салтевський: для метання снаряда повинна використовуватись енергія, що утворюється при згорянні вибухової речовини (пороху та ін.); предмет повинен мати ствол – порожню трубку для спрямування польоту снаряда і спалювання вибухової речовини, один кінець якої повинен бути герметично закритий при пострілі; предмет повинен мати пристрій для запалювання заряду – вибухової речовини; снаряд повинен володіти достатньою вражаючою дією; конструкція предмета повинна мати достатню міцність [1, с. 230]. Зазначені ознаки вогнепальної зброї встановлюються експертом під час проведення експертизи шляхом проведення експериментів відповідно до методики. Також дані критерії можуть бути використані слідчим та спеціалістом для попередньої оцінки приналежності вилучених при проведенні слідчих (розшукових) предметів до вогнепальної зброї.

Боєприпаси до вогнепальної зброї, як правило, вилучаються разом з нею, однак можуть виступати і як самостійний предмет злочину. Під боєприпасами розуміють «спеціально виготовлені вироби одноразового використання, які призначені забезпечити ураження цілей в умовах збройної боротьби, самооборони, полювання спорту» [11, с. 4].

Під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, як ми зазначали, близько 40% кримінальних проваджень пов'язано з вилученням холодної зброї. Тому спеціальні знання, що стосуються поняття, видів та характеристик холодної зброї, дуже потрібні як слідчому, так і іншим учасникам розслідування. М.В. Салтевський із посиланням на В.С. Аханова визначає холодну зброю як «спеціальний пристрій багаторазового застосування для ураження людини чи звіра, що являє собою відносно міцний, повністю чи частково твердий, з досить зручними руків'ям предмет, який діє на тіло, що ушкоджується, своєю поверхнею в результаті удару, що завдає безпосереднім мускульним зусиллям людини» [1, с. 250]. Однак, на нашу думку, у цьому визначенні присутні багато неточних та неконкретних формулювань («відносно міцний», «досить зручний»). Більш вдалим та розповсюдженим серед науковців є визначення, зазначене в Методиці криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: «холодна зброя – предмети та пристрої, конструктивно призначені та за своїми властивостями придатні для одноразового завдання тяжких (небезпечних для життя у момент спричинення) і смертельних тілесних ушкоджень («ураження цілі»), дія яких заснована на використанні м'язової сили людини [12].

На сучасному етапі все більше злочинів вчиняється із використанням вибухових пристроїв. Під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами вилучаються пристрої як промислового, частіше за все військового призначення, так і саморобного виробництва. Тому знання в галузі вибухотехніки необхідні при розслідуванні даної категорії злочинів. Під вибуховим пристроєм розуміють «промислові чи виготовлені непромисловим способом вироби одноразового застосування, спеціально підготовлені і за певних умов здатні до вибуху» [13, с. 203].

2. Знання в галузі слідознавства. Оскільки злочин є подією минулого, яку слідчий безпосередньо не сприймав, його пізнання здійснюється опосередковано, через виявлення і дослідження відображень окремих його елементів, їх властивостей в оточуючій обстановці, як системи об'єктів, що несуть інформацію про подію злочину. Дії злочинця з підготовки, вчинення та приховування злочину становлять складну динаміку взаємодії матеріальних об'єктів, супроводжуваних утворенням різного роду слідів, що виступають джерелами інформації про подію злочину та її учасників. Завдання суб'єктів, які беруть участь у розслідуванні, полягає у виявленні, вилученні та фіксації слідів, а відповідно й інформації, яку вони містять.

У криміналістиці сліди розглядаються у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні сліди є результатом будь-якої матеріальної зміни первинної обстановки внаслідок учинення злочину: матеріально-фіксовані зміни одного об'єкта на інший; поява чи зникнення тих чи інших предметів, порушення первинного положення, місцезнаходження, стану різних об'єктів (наприклад, загублені злочинцем на місці події власні речі, осколки розбитого віконного скла). Розділ криміналістики, який вивчає сліди в їх широкому значенні, за визначенням М.В. Салтевського, називається слідознавством. Сліди у вузькому розумінні – матеріально-фіксовані відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому, або сліди-відображення. Вони виникають внаслідок взаємодії двох об'єктів і мають досить широке розповсюдження: це сліди рук людини, ніг, взуття, зубів, транспортних засобів,

знарядь та інструментів тощо. Сліди у вузькому значенні, тобто сліди-відображення вивчає галузь криміналістичної техніки – трасологія. Щодо класифікації слідів, найбільш розповсюдженим та загальноприйнятим вважається їх поділ на сліди-предмети, сліди-речовини та сліди-відображення.

У разі незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами утворюється значна кількість різноманітних слідів. У підручнику за редакцією П.Д. Біленчука зазначається, що сліди зброї є різноманітними і залежать від багатьох факторів: моделі зброї; використаних боеприпасів; умов учинення злочину; дій, які виконує суб'єкт для приховування слідів злочину. Сліди зброї – це, насамперед, сліди-предмети: зброя, боеприпаси, різні речі (шомпол, протирка, кобура, пакувальний матеріал, в якому зберігалась зброя (тканина, папір, дерево). Сліди-предмети – це патрони з осічкою, гільзи, дріб, пижі, прокладки, незгорілі порошинки, сліди кіптяви. Крім того, сліди зброї – це сліди взаємодії зброї, боеприпасів з предметами середовища (оточення): пробоїни, вм'ятини, зруйновані предмети (скляні, керамічні), зрештою, це сліди на тілі людини, розриви, кіпоть на тканинах (пасок обтирання), укорінені порошинки, опіки тощо. Сліди кіптяви можуть залишатись на об'єктах, які були в зоні дії порохових газів, а саме на тілі й одязі особи, яка стріляла, й осіб, які були присутні при цьому [14, с. 292–293]. Для успішного розслідування злочинів зазначеної категорії суб'єктам розслідування, спеціалістам, експертам необхідно мати спеціальні знання щодо виявлення, фіксації, вилучення, зберігання слідів, оцінки їх значущості для розслідування та можливостей дослідження вилучених слідів.

3. Знання психології злочинної діяльності. Спеціальні психологічні знання відіграють значну роль під час розслідування злочинів будь-якого виду. Під час розслідування зазначеної категорії злочинів, це, перш за все, знання психології особи злочинця та психологічної структури злочинного діяння, включаючи психологію організованої злочинної діяльності.

Під психологією особи злочинця розуміють сукупність негативних типологічних якостей індивіда, що обумовлюють вчинюване ним злочинне діяння певного типу та виду [15, с. 23]. Вважаємо, що з точки зору психології, для характеристики особи злочинця необхідно враховувати: фізико-біологічні властивості особи (фізичні дані: зріст, статура; стать, вік тощо); соціально-демографічні (національність, сімейний стан, освіта тощо); морально-психологічні (риси характеру, звички, емоції, темперамент, світогляд, переконання тощо); соціально-побутові (місце проживання, роботи, навчання, суспільні відносини у сім'ї та на роботі); соціально-правові (наявність судимості, злочинний досвід тощо). Психологічні особливості злочинця, який бере участь у вчиненні злочину згадуваної категорії, мають певну специфіку, пов'язану з тим, що, з одного боку, злочинцем може бути особа виключно корисливої спрямованості, яка є торговцем зброєю та отримує матеріальну вигоду за її збут, з іншого – насильницької та корисливо-насильницької спрямованості, тобто, яка має намір заволодіти зброєю для вчинення вбивств, терористичних актів, грабежів, розбоїв тощо.

4. Знання в галузі криміналістичної фотографії і навички володіння фото-відео та комп'ютерною технікою. Фото-, відеозйомка застосовується для фіксації ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій. Спеціальними знаннями в галузі цифрової фотографії необхідно володіти слідчому, спеціалісту й експерту. Сучасна цифрова фото-, відеоапаратура сьогодні повністю замінила аналогову. Цифрові дзеркальні камери характеризуються швидкою роботою процесора обробки зображення, широким діапазоном світлочутливості (від 100 до 25600 ISO), значним буфером пам'яті, високою розподільчою здатністю фотозображень (від 8 мегапікселів) й високою швидкістю самого процесу зйомки (від восьми кадрів у секунду), можливістю мікро- та макрозйомки, широким діапазоном регулювання експозиції кадрів.

Особливо потрібно зупинитись на спеціальних знаннях у галузі комп'ютерної техніки та цифрових технологій. Сучасний її розвиток дозволяє застосовувати комп'ютерну техніку для фіксації ходу слідчих (розшукових) дій не тільки в стаціонарних умовах, а й на місці події. Комплект техніки, що складається з портативного комп'ютера, принтера, цифрового фотоапарата, мікрофона та пристрою мобільного зв'язку, дозволяє не тільки виготовляти на місці події протоколи з фототаблицями, а й передавати інформацію на будь-яку відстань. Перспективним напрямом є впровадження у слідчу практику технічних засобів фіксації з можливістю отримання об'ємних зображень у 3D-форматі, використання GPS навігаторів та супутникового зв'язку для визначення місця перебування об'єктів пошуку, складання планів та схем місця події тощо.

5. Спеціальні знання процесу зберігання, обліку та видачі зброї на військових об'єктах, в органах та підрозділах МВС, а також навички поводження зі зброєю. Такого роду спеціальні знання необхідні, оскільки, за даними нашого дослідження, близько 75% незаконного обігу вогнепальної зброї відбувається саме внаслідок розкрадань її з військових та інших об'єктів, де вона зберігається. До цієї групи відносяться, перш за все, знання нормативно-правових актів, що регламентують обіг зброї в Україні.

Крім законодавчої бази, треба знати специфіку діяльності підрозділів, що мають озброєння, щодо обліку, видачі, списання облікованої у них зброї. Цими знаннями у більшості випадків володіють військовослужбовці, яких можна залучати до розслідування як спеціалістів.

Знання конструкції різного виду зброї і вміння та навички володіння нею потрібні не тільки для правильної фіксації вилученої зброї у протоколі, а й для безпечного для оточуючих її вилучення зі збереженням всіх можливих слідів, що можуть на ній залишитись.

6. Спеціальні знання в галузі технічного дослідження документів і почеркознавства. Знання у цій галузі необхідні у випадках, якщо під час незаконного обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин злочинцями було використано підроблені документи. Такі випадки трапляються, якщо зброю було завезено з-за кордону за підробленими документами або, коли під виглядом, наприклад, травматичної зброї завозять вогнепальну. Потрібно мати знання зовнішнього вигляду та ознак супровідних документів залежно від способу перевезення – водним, залізничним чи автомобільним транспортом, а також захисних елементів та способів їх підробки. Для попереднього визначення способів підробки необхідно мати найпростіші технічні засоби: лупи чотири-шестикратного збільшення та джерела ультрафіолетового освітлення. Спеціальні знання в галузі технічного дослідження документів та почеркознавства необхідні для виявлення підробок при їх огляді під час вилучення при проведенні слідчих (розшукових) дій та під час проведення експертизи.

Висновки. Нами розглянуто основні види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Але загалом видів спеціальних знань може бути значно більше і всі їх перерахувати неможливо. Їх види залежать від кожного конкретного кримінального провадження, кількості та виду вилучених речових доказів. Розроблення нових видів спеціальних знань та рекомендацій щодо їх застосування є перспективним напрямом подальших наукових пошуків.

Література:

1. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді): підруч. К.: Кондор, 2005. 588 с.
2. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. Н.И. Порубова. Мн.: Выш. шк., 1997. 344 с.
3. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. Издание второе. Харьков: «Одиссей», 2004. 352 с.
4. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов. Под. ред. заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. М.: Издательство НОРМА, 2000. 990 с.
5. Матусовский Г.А. Криминалистика в системе научных знаний Харьков: Вища шк., изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1976. 113 с.
6. Пиріг І.В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 454 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 440 с.
8. Скригонюк М.І. Криміналістика: Підручник. К.: Атіка, 2005. 496 с.
9. Гамов Д.Ю. Встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів): судово-балістична методика / Д.Ю. Гамов. К. : ДНДЕКЦ МВС; ДЗП Мінюсту, 2005. 32 с.
10. Закон України «Про зброю» (проект). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=16153.
11. Гамов Д.Ю. Встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби: методика / Д.Ю. Гамов. К. : ДНДЕКЦ МВС України; ДЗП МЮ України, 2006. 29 с.
12. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99/conv>.
13. Криміналістика: підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв та ін.] 4 за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2011. 666 с.
14. Криміналістика: підручник / [П.Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.]; за ред. П.Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Атіка, 2001. 544 с.
15. Еникеев М.И. Юридическая психология. М.: Норма, 2008. 256 с.